
OSMANLI BELGELERİ IŞIĞINDA ZURNA ve ZURNAZENLER

The Zurna and the Zurnazens in the Light of the Ottoman Documents

Aytunç AYDIN*

ÖZ

Türk kültür ve müzik tarihi ile folkloru bakımından önemli bir unsur da Türk çalgılarıdır. Geleneksel Türk üflemeli çalgılarının en eskilerinden olan zurna, tarihten bugüne toplumun her kesimi tarafından sevilmiş ve bu suretle her düzeydeki ortamda icrâ edilmiştir. Türk müzik tarihindeki birçok konu gibi zurna çalgısına ve icrâkârlarına dâir tarihsel bilgilere ulaşmak ve bu yönde inceleme yapabilmek için en başta Osmanlıca adı verilen yazı biçimine hâkim olmak gerekir. Nitekim zurnanın Türk müzik kültüründeki önemi ve tarihsel anlamda zurnazenlere verilen değeri somut olarak gözlemlemek için incelenmesi gereken arşiv materyallerinin hemen hepsi Osmanlıca içeriklidir. Bu çalışma, geleneksel Türk çalgılarından zurnanın ve bu çalgıyı icrâ eden zurnazenlerin toplum nezdindeki önemi ve değerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Çalışmanın amacı zurna çalgısının Türk tarihindeki yeri ve Türk kültüründeki değeri ele almak, bu bağlamda zurnazenlerin gerek devlet gerekse toplum nazarındaki konumunu Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ortaya koymaktır. Bu suretle zurna çalgısının toplumun her düzeyinde beğeni ve itibâr gördüğü, ayrıca zurnazenlerin paşalık derecesine kadar yükseldikleri, birçok rütbe ve kıdem aldıkları somutlaştırılmıştır. Çalışmanın evreni Türk müziği çalgı ve icrâ tarihi olup, örneklemi Türk müziği tarihinde zurna ve zurnazenlerdir. Bu çalışma arşiv tarama, kaynak tarama ve çeviri gibi nitel yöntemler kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Müziği Tarihi, Türk Kültür Tarihi, Türk Müziği Çalgıları, Zurna, Zurnazen

ABSTRACT

Musical instruments are amongst the important elements of Turkish culture, musical history and folklore. *Zurna*, one of the oldest of the traditional Turkish wind instruments, has been loved by every segment of society from date to date and thus has been performed in all levels of environment. To be able to study on zurna, it is necessary to master the writing format called Ottoman calligraphy in the first place in order to access historical information about the instrument and its performers just as in many topics in the history of Turkish music. Indeed, almost all of the archival materials that need to be examined to observe the importance of the zurna in Turkish music culture and the value given to *zurnazens* (zurna player) in historical terms are written in Ottoman calligraphy. This study is important in that it reveals the importance and value of the zurna and the zurnazens who perform this instrument in society. The aim of the study is to examine the significance of the zurna in Turkish history and culture, and to reveal the position of the zurnazens focusing on Ottoman archival documents. This way, it was embodied that the zurna instrument was recognized and respected in all levels of the society, and that the zurnazens rose to the rank of Pasha, receiving many ranks and seniority. The scope of the work is the history and performance of Turkish music instruments, and its case is zurna and zurnazens in the history of Turkish music. This study was prepared using qualitative methods such as archive scanning, resource scanning and translation.

Keywords: The History Of Turkish Music, The History Of Turkish Culture, Turkish Music Instruments, *Zurna, Zurnazen*

Araştırma Makalesi/Research Article - Geliş Tarihi/Received Date: 12.11.2020 **Kabul Tarihi/Accepted Date:** 23.12.2020

* **Sorumlu Yazar/Corresponding Author:** Öğr. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi, Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi, aytuncaydin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7413-1754

Atıf/Citation: Aydın, A. (2020) Osmanlı Belgeleri Işığında Zurna ve Zurnazenler. 256-276.

Extended Abstract

Musicology; in terms of field of research, has the opportunity to examine essentially any subject related to music. In this context, musicology; while dealing with the musical culture of nations on one hand, can also examine the effect of music on living things. Likewise, it has a wide range of research studies from the history of theory to current technical approaches, from music literature to sociology. Of course, music-politics, organology and history of performance are within the scope of musicology.

The breadth of musicology's research field makes musicologists versatile. So much so that a musicologist should have a command of all kinds of technical subjects related to music, but musicologist must have some scientific and cultural achievements as a result of the relationship of music with other sciences. Indeed, knowledge of history, anthropology and geography, literature and foreign languages are some of the qualities that a musicologist should have. Music has a relationship with every field of science, therefore; in the contemporary period, musicologists are now restricting their field of research. The cumulative nature of science, technological developments, the complexity of the sociocultural balance; it required the scientists to follow a certain limitation.

Instrument history and performance history, which are among the research areas of musicology, are two related sub-branches because the possibility of performance increases depending on the structural development of the instrument. Another aspect of these areas is about the social value of the instrument and the performer. The sociocultural value of an instrument depends on a couple of things such as when it has existed in the history of a certain society, how it was evaluated and to what extent an instrument is reflected in the literature of a particular society. On the other hand, the extent to which an instrument can be performed in the historical process, the direction of the understanding of performance, the diversity of the performance environments and the extent to which its performers are respected by both public and political powers are important topics related to the history of performance of that instrument.

The *zurna*, one of the oldest traditional Turkish wind instruments, has been loved by all layers of the Turkish society and has been performed in various settings. In terms of Turkish music history, it is necessary to have knowledge of Ottoman Turkish in order to reach various information about *zurna* and *zurnazen* (*zurna* player) and to evaluate them at a scientific level. Because almost all of the archive materials that need to be examined in order to determine the importance of *zurnazens* in Turkish music culture and history and the value given to *zurnazens* are written in the writing discipline called Ottoman Turkish.

However, it is possible to find many documents about *zurna* and *zurnazen* in various archives. Undoubtedly, the chief of these archives is the Ottoman Archives, whose name has been changed to the Presidential State Archives. A number of documents can be accessed through many official or private archives. Regarding *zurna* and *zurnazen*, it would be appropriate to refer to various manuscript libraries and institutional libraries. As a matter of fact, old newspapers, magazines, lyrics magazines, music treatises and *cönks* etc. are the resources from where important information about *zurna* and *zurnazen* can be obtained.

About the *zurna* instrument and the performers called *zurnazen-zurnacı*, which have been performed for centuries in every geography where Turkish society is located, in Anatolia and many countries outside Anatolia; there is an enormous universe of information and documents in the Balkans, Caucasus and Middle Eastern countries. While examining the presence of *zurna* and *zurnazen* in Turkish society in the light of Ottoman archive documents within the framework of certain scientific boundaries, Anatolia was chosen as the geographical border.

Documents and information obtained by scanning the Ottoman Archives, various collections and some sources show that *zurna* and *zurnazen* are a part of the social culture in every region of the Anatolian geography and they have gained appreciation of the political powers. So much so that the *zurna* instrument is performed at a wedding ceremony in an Anatolian village on one hand, and on the other hand, finds its place in a celebration or entertainment environment in a district of Istanbul. Beyond this, the fact that the *zurna* is the most important element of the official military music organization and that the state officials always existed in the private periods expresses a very wide performance environment specific to the instrument. The popularity and reputation

of the zurna at this level has given the zurnazen an important position. The zurnazens have always won the love and respect of the Anatolian people and have been the foremost elements in every celebratory ritual of the society. This is also the case in the military music organization of the state. The most important element of the military music group is the zurna, and therefore the most important performer is the zurnazen. As a matter of fact, the *mehterbaşı* who rules the *mehter* (Ottoman marching band) is also a zurnazen.

This study is important in terms of revealing the social importance and value of the zurnazen. The aim of the study is to examine the significance of the zurna in Turkish history and culture, and to reveal the position of the zurnazens focusing on Ottoman archival documents. The scope of the work is the history and performance of Turkish music instruments, and its case is zurna and zurnazens in the history of Turkish music. This study was prepared using qualitative methods such as archive scanning, resource scanning and translation.

Bu makale çalışması, Osmanlılar zamanından günümüze değin zurna çalgısının siyasal erk ve halk nezdinde ne derece benimsendiğini ve bu bağlamda zurnazenlerin-zurnacıların gördüğü itibarı somut olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma; temel alınan konuyu arşiv belgelerine dayanarak temellendirmesi bakımından önemlidir. Makale, aynı zamanda, müzikoloji literatürü için bâkir bir alan olan Osmanlı mûsikî metinleri üzerinden, çok yaygın olarak kullanılan bir halk çalgısını ve bunu icrâ eden zümreyi ele alması bakımından bilim alanına katkı sağlamaktadır.

Bu makale, zurna çalgısı ve icrâcılarının sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda itibârî varlığını Osmanlı dönemi çerçevesinde ele almaktadır. Bu yönden zurna çalgısının ve icrâsının etimolojik ve antropolojik yönüne veyahut Türk tarihindeki yerine değinilmemiş, Osmanlı dönemi esas alınarak bu döneme âit arşiv belgeleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmada kaynak tarama, arşiv tarama, çeviri yöntemi gibi nitel yöntemler kullanılmıştır. Makaleye kaynak teşkil edebilecek çalışmalar tespit edilirken, zurna çalgısı ve icrâcıları hakkında bilhassa tarihsel ve sosyokültürel bilgiler edinilebilecek çalışmalar tercih edilmiştir. Arşiv tarama aşamasında ise; Osmanlı dönemi belgelerini ihtivâ eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi ile İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi katalogları online olarak taranarak zurnaya ve zurna icrâcılarına dâir birtakım belgeler çalışmaya dahil edilmiştir. Bununla birlikte makale konusuyla ilgili fotoğraf, gazete vb. gibi diğer görsel ve yazınsal malzemeleri de elde edebilmek amacıyla Taha Toros Arşivi'nden yararlanılmıştır.

Araştırma ve incelemeler neticesinde elde edilen Osmanlı Türkçesi ile yazılı belgelerde zurna çalgısı veya zurnazenler hakkında dolaylı bilgiler içeren, örneğin sadece bir zurnazenin isminin geçtiği metinler tamamen çevrilmemiş, belgenin özeti ile yetinilmiştir. Ancak zurna çalgısının nerelerde ve ne maksatlarla kullanıldığına, ayrıca zurna icrâcılarının rütbeleri, tayin, maaş, terfî, ödül gibi özlük haklarına ilişkin konuları içeren belgelerin tam çevirisi yapılmıştır. Bu noktada yine bazı belgelerin zurna çalgısı ve icrâcıları ile ilgili olmayan, bunlardan birebir söz etmeyen kısımları çeviriye dahil edilmemiştir. Çalışmada çeviri yönteminin belli kriterlere göre yapılmasındaki amaç; okuyucuyu, konuyla doğrudan ilgisi olmayan gereksiz ayrıntıdan kurtarmak, metnin konu bütünlüğünü ve akıcılığını sağlamaktır.

Mehterhânedede Zurnanın Yeri ve Önemi

En eski Türk çalgılarından biri olan zurna, Türkler'in buldukları coğrafyaların hemen hepsinde kullanılmakla birlikte Türk kültür ve ananesinde mühim bir imge olarak tecessüm etmiştir.

Zurna hâlen en kadim zamanlardan beri çok yayılmış halk mûsikî aletidir (Bedelbeyli, 1969). Nitekim bu çalgı Orta Asya, Anadolu, Balkanlar'da ve ayrıca Arap, Acem ve Fars müzik kültürlerinde hemen hemen her sahada, asafî zurna, arabî zurna, acemî zurna, kaba zurna, şihâbî zurna, cûra zurna gibi çok çeşitli şekillerde görülmektedir. Farklı kültürlerle sahip söz konusu topluluklarda, tören, eğlence, vb. ortamlarda icrâ edilmiştir. (Bkz. Belge 1)

*Belge 1. Kabil Yolunda, Afganlar'ın Davul Ve Zurnalı Karşılıklarını Gösteren Bir Fotoğraf
(İBB Atatürk Kitaplığı, Fahreddin Türkkân Paşa Koleksiyonu, No: Bel.Mtf.25004)*

Türk kültür tarihinde avcılıkta, savaşlarda, askerî merâsimlerde, öte yandan düğün, sünnet ve muhtelif halk eğlencelerinde kullanılan zurna, elbette Osmanlı kültürüne de aynı şekilde sirâyet etmiştir.

Sancak, davul ve zurna Selçuklular'da beylik alâmeti olarak kabul edildiği için bu üç öğenin önemi Selçuklar'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda da sürmüştür. Osmanlı padişahları davul ve zurnaya, nakkare (basık iki dümbelek), nefir, zil ve kös gibi diğer musiki aletlerini de ilâve ederek askeri bir mızıka takımı oluşturmuşlardır. Davul ve zurna, sancak ile birlikte daha Selçuklu Hükümdarlığı zamanından başlayarak otorite simgesi olmuştur (Yum, 2002: s. 104-107). (Bkz. Belge 2)

Belge 2. Mehterân-ı Hümayûn'da Çalguların Düzenini Gösteren Bir Tasvir (İBB Atatürk Kitaplığı, No: Krt.3381)

Mehterânın bu en önemli üflemeli çalgısının, Anadolu'da ve Osmanlı mehterlerinde kaba zurna ve daha ziyâde cûra zurna biçimi icrâ edilmektedir (Ögel, 1987, s. 408). Bu iki çalgıyı da Cemşid adlı bir mûsikîşinâsın icât ettiği ifade edilmektedir (Sanal, 1961, s. 64).

Osmanlı'da Mızıka-i Hümayûn'un kurulmasına dek askerî müziği temsil eden Mehteâan-ı Hümayûn, geleneksel Türk sazlarından müteşekkildi. Buradaki müziğin icrâsında en mühim yer zurna sazına âitti. Mehterânda sultâna, şehzâdelere veya bazı komutanlara mahsus mûsikî toplulukları bulunmaktaydı. Bunun dışında saray nezdinde çeşitli eğlence ve merâsimlerde de sultânın emriyle mehter takımı icrâda bulunurdu. Bu icrâların hepsinde zurnanın en önemli mevkide olduğu muhakkaktır. Mehterhânedeki icrâyı yöneten de aynı zamanda zurnazen olmakla birlikte mehterândaki diziliş sırasında dahi ezgiyi çalan üflemeli sazların en başında zurna bulunur.

Hassa mehterhâne, yani padişahın bandosu dokuz kat mehterhâne olup, dokuz tabl (vurmalı saz ve oturarak çalınır), dokuz zurna, dokuz çifte nakkare, dokuz borudan ve dokuz zilden oluşmaktadır (Yum, 2002, s. 108).

Zurna sazının gerek mehterân eliyle saray nezdinde gerekse düğün gibi çeşitli kutlama ve merâsimler şeklinde halk tarafından rağbet görmesi, zurnazen adı verilen zurna icrâcılarının da husûsî bir mevki kazandırmıştır. Mehterânda ahlâkı ve kabiliyeti ile kendini gösteren zurnazenler zamanla çeşitli rütbelere almışlar, hatta paşalık derecesine kadar yükselbilmiş ve çok çeşitli görevler alarak hizmet etmişlerdir.

Mehterler içerisinde, Zurnazenbaşı İbrahim Ağa ve Zurnazen Edirneli Ahmed Çelebi gibi zurna virtüözleri yetişmiş ve bunlar aynı zamanda beste yapmışlardır. Osmanlı paşalarının içinde Zurnazen Mustafa Paşa gibi bir sanatkârın bulunması bu sazın bir zamanlar itibar derecesinin yüksekliğini anlatmaktadır. Mehter takımında en iyi zurna çalan zurnazen başı olurdu. Mehter takımının müzikalitesi onunla kâimdir. Asırdan asıra zurna icrakârlığının yükselmiş olduğu muhakkaktır. Öyle olmasaydı XVIII. yüzyılda icrası dört usta zurnacıya ihtiyaç gösteren karabatak peşrevleri mehter takımları tarafından çalınamazdı. Bu peşrevlerin batac

tabir edilen solo kısımlarında tek zurna çalardı. Peşrevin batak kısımlarından sonra bütün zurnalar birden çalarak bitirilirdi (Güner, 2007, s. 110).

Mehterbaşılığa yükselmiş zurnazenlerin icrâdaki ustalığının yanında müzik bilgilerinin de yüksek olduğunu, bazı zurnazenlerin müzikle ilgili risâle ve edvâr dahi yazdıklarından anlamak mümkündür. Nitekim Mehterbaşı Mustafa Ağa'ya (ö. 1665/66) âit olduğu tespit edilen 1644 tarihli Risâle-i Edvâr'ın içerik ve biçimsel niteliği, bu görüşü desteklemektedir (Gençoğlu, 2019, s. 30).

Zurna çalgısı Türkler'in var olduğu veya etkileşimde bulunduğu her coğrafyada görülmektedir. Bunun gibi Anadolu'nun her yöresinde hatta saray çevresinden ve halk tabakasına her düzeyde beğenildiği ve kullanıldığı mâlûmdur.

Başka milletlerce de kullanılan zurna birçok yabancı dillerde değişik adlarla kullanılmıştır. Gürcüler'de "Zurnavî", Macarlar'da "Rokoçi Düdüğü" veya "Taragato", Çinliler'de "Su-na" adlarıyla anılmaktadır (Açın, 1994, s. 53).

Türk Sosyal ve Kültürel Hayatında Zurna ve Zurnazenler

Orta Asya kökenli, eski çağlara kadar uzanan halk sazlarımızdan olan zurna, genellikle davul eşliğinde çalınan nefesli sazımızdır. Düğün, bayram gibi günlerde davulla birlikte çalındığı gibi eski Türkler'in savaşlarına da katılıp mehter takımlarında çok önemli bir saz olarak yer almıştır. Selçuklu ve İlhanlı tablhânelerinde, Osmanlı mehterhânesinde ve Kırım Hanları'nın nakkârehânesinde çalınmıştır. Asyalı Türk hakanların dost beyliklere davul ve zurna göndermeleri bir gelenek hâlindeydi. Millî sazımız olması nedeniyle Türkler'ce çok sevilir. Askerî mûsikîde yeri büyüktür. Vaktiyle sanat mûsikîsinde de kullanılmıştır. Oyun havaları ve köçekçelerde son zamanlara kadar kaba sazın önemli bir âleti olarak da icrâsını sürdürmüştür. Davulla birlikte yurdumuzun dört bir yanında folklor sazı olarak çalınmaktadır. "Davul nabız ise zurna nefestir" denir (Açın, 1994, s. 53-54).

Türk devlet sisteminin mühim bir âzâsı olan askerî teşkilâtın azâmetini ifâde eden unsurların başında elbette mûsikî bölüğü, yani mehterhâne gelmektedir. Bu askerî mûsikî takımı, Sultan II. Mahmut dönemi yenileşme hareketlerinin tecellî etmesiyle yerini Batı çalgılarından müteşekkil olan bando takımına, yani Mızıkâ-i Hümâyûn'a bırakmıştır. Eğitim sistemi, merâsim düzeni, hatta marşları ve çalgıları itibarıyla da yepyeni bir teşkilât olan bu bando takımının esas alınmasıyla batı çalgıları tercih edilmiş, zurna vs. gibi geleneksel sazların kullanımından vazgeçilmiştir. Ancak zurna ve diğer geleneksel Türk çalgılarının askerî mûsikî ortamlarından uzaklaştırılması Türk kültür ve medeniyetinin husûsî bir simgesi olan mehter müziği ve çalgılarının itibârını silememiş, bu askerî müzik düzeni ile söz konusu çalgılar birtakım merâsimlerde kullanılmaya devam etmiş, günümüze dek resmî veya gayriresmî çeşitli desteklerle birtakım topluluklar tarafından yaşatılmıştır. Bu itibarla mehterânın en önemli çalgısını icrâ eden zurnazenlere duyulan hürmet resmî rütbe makâmında olmasa da itibâr yönünde devam etmiştir. (Bkz. Belge 3)

Belge 3. Mehterhâne-İ Hümâyûn'dan Sonra Fiilen Devam Eden Geleneksel Askerî Müzik (Mehter) Merâsimlerinde İcrâsıyla Ün Kazanan ve İtûbâr Gören Zurnazen-İ Şehir Hasan Hüseyin'in Fotoğrafi (İBB Atatürk Kitaplığı, No: Krt.14481)

Öte yandan askerî müziğin aksine zurna gibi geleneksel Türk çalgılarının halk içindeki beğenilme ve tercih edilme dereceleri eksilmemiş ve Türk sosyal hayatının hemen her parçasında zurna vs. gibi geleneksel sazlara rağbet devam etmiştir. (Bkz. Belge 4)

Belge 4. Trabzon'da Zurna ve Davulla Gerçekleştirilen Bir Eğlencede Oynanan Geleneksel Oyunları Gösterir Bir Fotoğraf (İBB Atatürk Kitaplığı, No: Krt.178)

Elbette burada nakkare, tabl, kös gibi bilhassa askerî müzikte kullanılan bazı çalgıların ne yazık ki unutulmaya yüz tuttuğu ve artık birer tarihî müsikî çalgısı hüviyetini aldığını da belirtmek gerekir.

Dâim Oruçlu'nun, İstanbul'da ün kazanmış Arap Mehmet adlı zurna icrâcısı hakkında verdiği bilgiler ise Anadolu'nun her yerinde zurnanın beğenilerek dinlendiğini, rağbet gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

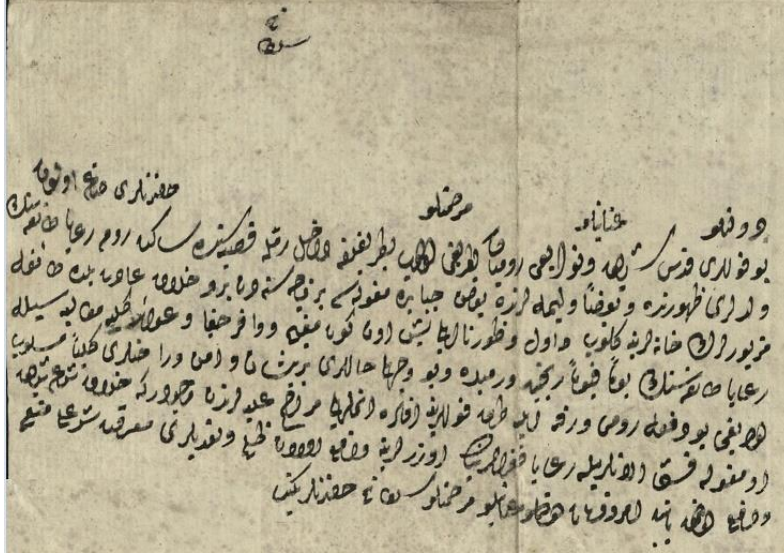
Arap Mehmet'i mesirelerde, meyhânelerde değil, asıl sabaha karşı Kalamış koyunda dinlemeliydi. Eski İstanbul'luların tanımamasına imkân yoktur. Rahmetli Zurnacı Arap Mehmet eski İstanbul'un mârûf sîmâlarındandı. İstanbul'un hemen her yerinde Sarıyer'de Sular'dan Büyük Çamlıca eteğinde Tomruk Suyu'na, Kehalbağı'ndan Mama Çayırı'na kadar her yerde görünürdü. Fakat en çok boy gösterdiği yer Kadıköy idi. Üsküdâr, Selâmsız'da otururdu. Zurnacı olan oğlunu öldürdükleri zaman bile günlerce gözyaşı dökmüş, elemi elindeki zurnası ile terennüm edip avunmaya çalışmıştı. Orta doylu; âdeta yapılı, fazla esmer, çiçek bozuğu, siyah, burma bıyıklı, çok hassas, içli, vefakâr ve pek sevimli bir adamdı. Zurnanın çanağı, ekseriya, göğsünde görünürdü. "Zurnada peşrev olmaz, ne çıkarsa bahtına" derler. Arap Mehmet, zurnada peşrev de, semaî de, beste de, şarkı da çalardı. Ayrıca, Cezayir Marşı'ndan Sivastopol Marşı'na kadar bütün marşları da... Mevsime göre, Papazın Bağı'ndan, Dalyan Gazinosu'ndan tutun da, Mardığın, Markann, Sağır Kosti'nin meyhanesine kadar her yere uğrar, zurna çalar, para toplardı. Zevk ehli kimseler, kır âlemlerine, köşklerine götürürler, içki âlemlerinde dinlerlerdi. Fevkalâde zurna çalardı. Bazen şevke gelirse zurnanın çanağına ipek mendil tikiyerek sesini buğulaştırır, yahut çanağı leğenle getirilen suya daldırır, öyle çalardı (Taha Toros Arşivi: No: 511356).

Osmanlı Belgelerinde Zurna ve Zurnazenler

Bu çalışmada zurna çalgısının özellikle devlet nezdinde kullanıldığı ortamlar ile zurnazen adı verilen zurna icrâcılarının isimlerine, onların devlet ve halk nazarındaki itibârına, onlara verilen görevlere, rütbe ve pâyelere ilişkin bilgilere Evliyâ Çelebi seyahât-nâmesi gibi bazı kitaplar ve muhtelif risâleler vasıtasıyla ulaşabildiğimiz gibi bu konuda çok çeşitli arşiv malzemelerinden de yararlanılmıştır. Nitekim arşiv belgelerinde görüldüğü üzere zurnazenler, mehterhânede sıradan bir çavuş olarak hizmet verdiği gibi paşalık derecesine kadar farklı farklı görevlerde de bulunmuşlardır. Ancak elbette bu bilgilere ulaşmak, hemen hemen genelini Osmanlıca'nın teşkil ettiği arşiv malzemelerini doğru şekilde tespit edip, okuyup değerlendirmek suretiyle mümkün olacaktır.

Aşağıda, önceden zurnazen olup paşalık rütbesine yükselmiş Mustafa Paşa'yla ilgili bazı hadiseleri gösterir hicri 29.12.1061 (milâdî 13.12.1651) ve hicri 23.03.1063 (milâdî 21.02.1653) tarihli iki arşiv belgesi verilmiştir. (Bkz. Belge 5-6)

Aşağıdaki hicrî 19.12.1207 (milâdî 28.07.1793) tarihli belge, birtakım zorba kişilerin Kudüs'te Remele Kasabası'ndaki Rum halka zulüm ettiğini ve bunu yaparken de davul ve zurna çalarak alay ettiklerini bildirir, bu durumların meni talebine ilişkin patrik tarafından yazılan dilekçedir. (Bkz. Belge 7)

Belge 7. Kudüs'te Remele Kasabasındaki Rum Reayanın Çocukları Doğduğunda ve Düşünleri Olduğunda Bazı Zorbaların Davul ve Zurna İle Evlerine Gelip Beş On Gün Oturarak Türlü Eza ve Cefalarda Bulunmakta Olduklarından Şikayete Men Edilmeleri İstidasına Dair, Kudüs Patriği Antimos İmza ve Mührü ile Verilen Arzuhal. (BOA: C..ADL./36-2178)

“Devletlü, inâyetlü, merhametlü sultânım hazretleri sağ olsun.

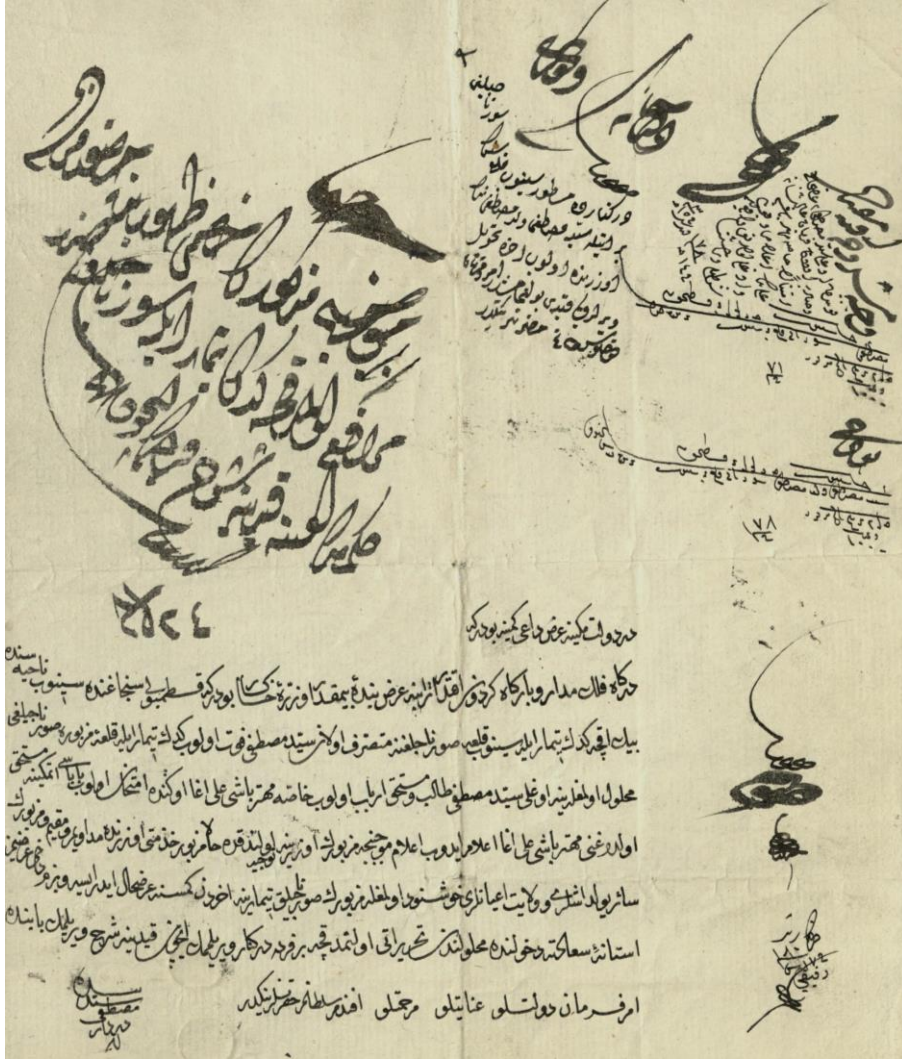
Bu kulları Kudüs-ü Şerif ve nevâi-i rûmîyan batrîği olub Patrikliğe dahil Remele kasabasında sakin Rum reâyâ tâifesinin veledleri zuhurunda ve bazen velîmelerinde ... cebâbire makulesi bir nicesine ve sâir hulul-i âdâb, belde-i taife-i mezbûrların hânelerine gelub davul ve zurna ile beş on gün ... ve vâfir cefâ ve avâid? külliye-i mutâlebesiyle reâyâ tâifesinin ... rencîde ve remîde ve bu ve ... hâlleri ... külliye-i meslûb olduğu bu defâ rûmî varaka ile taraf-u kullarına ifâde etmeleri merâhim-i alilerinden mercudur ki hulul-i şeri-i şerîfler ve makule-i fisk olanlarıyla reâyâ kasabalarının üzerlerine vâki olan zulm ve taaddîleri ... şer'î ... ve def olunmak bâbında emr-u fermân devletlü, inâyetlü, merhametlü sultânım hazretlerindir.”

Aşağıdaki belgeler ise devlet hizmetinde bulunan zurnazenlerin maaş, intikal gibi haklarına ilişkindir (Bkz. Belge 8-9).

اعراض
 ماليه نظارت حليہ سلطان اعظم تاريخ مجلس دارالہ حوالہ بوردہ جملہ تقریر خزانہ صلیب اولیٰ بی بی صید اعظم
 شہرہ اجنڈہ غرضہ معتمد البور غرضہ سالیہ سندیہ و غیرہ ~~تواریخ حلیہ سلطان اعظم~~ تواریخ صنف لہر علیہ سید
 اولیٰ بی بی غرضہ سورہ نہ صلی مطلق اعادہ معنی اولیٰ شہرہ اجنڈہ الی غرضہ معتمدہ اجنڈہ
 غرضہ سالیہ والیٰ غرضہ رضی موٹای موٹای الیٰ صلیب سی صاحب حوا ضاعہ باقیہ حیات خلیہ
 استنادہ اولیٰ و تقریر مذکور ~~اعراض~~ تاریخ مالیہ جمعیتہ لہی ~~اعراض~~ جمع و بیوہ مذکورہ
 بیارہ اولیٰ اور موٹای صید اعظم شہرہ ~~اعراض~~ اولیٰ غرضہ سالیہ سندیہ و غیرہ
 غرضہ نظارہ کثرتہ محمول منبوردہ اولیٰ غرضہ سالیہ سندیہ و غیرہ معتمدہ سالیہ سندیہ و غیرہ
 غرضہ اعای موٹای الیٰ واللہ عزوجلہ بوز غرضہ رضی علی و غرضہ دربار اولیٰ کمالی نام
 الیٰ احد افضلیہ قصیدہ الممالک و کتب الیٰ اولیٰ غرضہ سالیہ سندیہ و غیرہ صاحب تربیہ علیہ خانہ والیٰ غرضہ
 رضی برصبا استنادہ موٹای موٹای الیٰ رومی صاحب حوا ضاعہ باقیہ حیات خلیہ و بیبی غرضہ
 حضرتہ سالیہ الیٰ حوالہ مجلس دارالہ و غیرہ نہ قصیدہ اربعہ اربعہ لہی

Belge 8: Zurnazen Mustafa Ağa'dan Münhal Maaşın Zevcesi ile Hazine-İ Celile Odacıbaşı Hüseyin Ağa'ya Verilmesi. (BOA: MVL. 806-23)

“Fî Gurre-i Şâban sene (12)74
 Mâliye nezâret-i celilesinin fî 27 ... sene (12)74 tarihiyle meclis-i vâlâya havâle buyurulan taktirinde hazine-i celile odacıbaşı Hüseyin Ağa'nın şehriyye iki yüz guruş maaşıyla altı yüz guruş sâliyesinden mâadâ medâr-ı maaşı olub şu aralık olduğundan ... surnazen Hacı Mustafa Ağa'dan münhal olan şehriyye iki yüz elli guruş maaşdan iki yüz guruşunu mûmâileyhe ve elli guruşunu dahi müteveffâ-i mûmâileyhin celîlesi Hacı Havva Hanım'a bî-kayd-ı hayat tahsis-i istizân olunmuş ve takdir-i mezkûr fî 29 Receb sene (12)74 tarihinde mâliye cemiyetine lede'l itâ fî ... Receb sene (12)74 rakamı verilen mezkûrda beyân olunduğu üzere mûmâileyh Hüseyin Ağa'nın şehriyye ol mikdâr maaş ve sâliyyesi olmasına nazâran şimdi mahlûl-i mezbûrdan bir misli daha zam tahsisi ziyâdece görüldüğünden maaş münhâl-i mezkûrdan yüz guruşunu Ağa-yı mûmâileyhe ve ellişer guruşdan yüz guruşunu dahi ulemâdan Kemâlîzâde es-Seyyid Ahmed Efendi ile erbâb-ı ihtiyâçdan Hacı Şerife Ayşe Hanım'a ve elli guruşunun dahi ber mücib-i istizân müteveffâ-i mûmâileyhin zevcesi Hacı Havva Hanım'a bî-kayd-ı hayat tahsis ve tâyin hususların nezâret-i müşârileyhâya havâlesi meclis-i vâlâda zıkr kaleminde ise de ol bâbda teveccühle.”

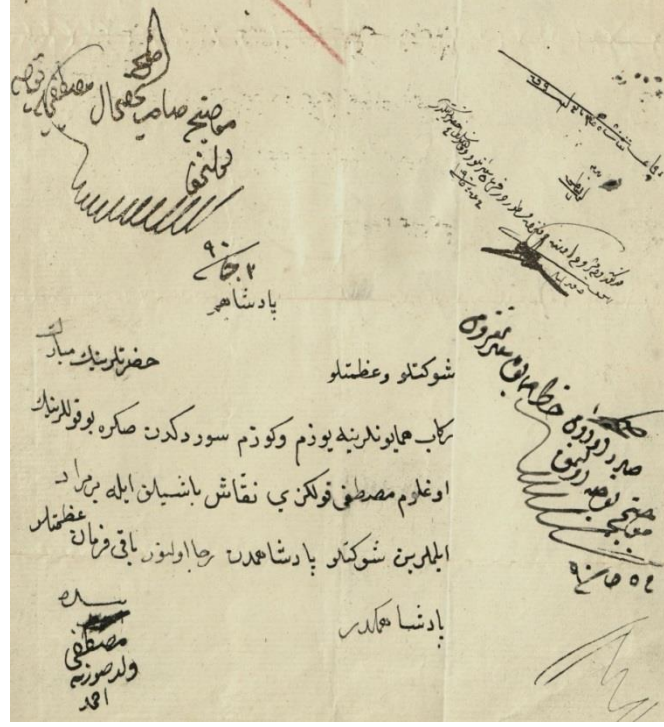
Belge 9. Kastamonu Sancağı, Sinob Nâhiyesi'nde Gedik Tımara Sahip Sinob Kalesi'nde Surnacı (Zurnacı) Mustafa'nın Vefatı Sonucu Mahlul Kalan Tımar Ve Zurnacılığın Kaydına Şerh Verilmesi. (BOA: AE.SMST.III. 172-13480)

“Der devlet-i mekîne arz-ı dâi-i kemîne budur ki

Dergâh-ı felek medâr ve bârgâh gerdûn-i iktidâr ...arz-ı bende-i bî-mikdâr ve zerre-i ... budur ki Kastamboli Sancağı'nda Sinob Nâhiyesi'nde bin akçe gedik tımar ile Sinob kale surnacılığına (zurnacılık) mutasarrıf olan Seyyid Mustafa fevt olub gedik tımar ile kale-i mezbure surnacılığı mahlul olmağla yine oğlu Seyyid Mustafâ tâlib ve müstahakk-ı erbâb olub hassa-i mehterbaşı Ali Ağa önünde imtihan olub babası etmeğine müstahakk olduğunu mehterbaşı Ali Ağa ilâm edub ilâm mûcibince mezbûrun üzerine tevcih olundukda hâlâ mezbûrun hidmeti üzerinde müdâvîm ve mûkîm ve mezbûrun sâir yoldaşları ve vilâyet-i âyânları hoşnûd olmağla mezbûrun surnacılık tımarına âhirden kemîne-i arzuhâl eder ise ... âsîtâne-i saâdet duhûlünde mahlûlünden tahrîrâtı olunmadıkça bir ferdi derkenâr verilmemek için kaydına şerh verilmek bâbında emr-u fermân devletlü, inâyetlü, merhametlü efendim, sultânım hazretlerindir.

Bende Seyyid Mustafâ Dîzdâr”

Aşağıdaki belge, bir zurnazenin tayinine ilişkin hicrî 05.05.1090 (milâdî 14.06.1679) tarihli bir belgedir. (Bkz. Belge 10)

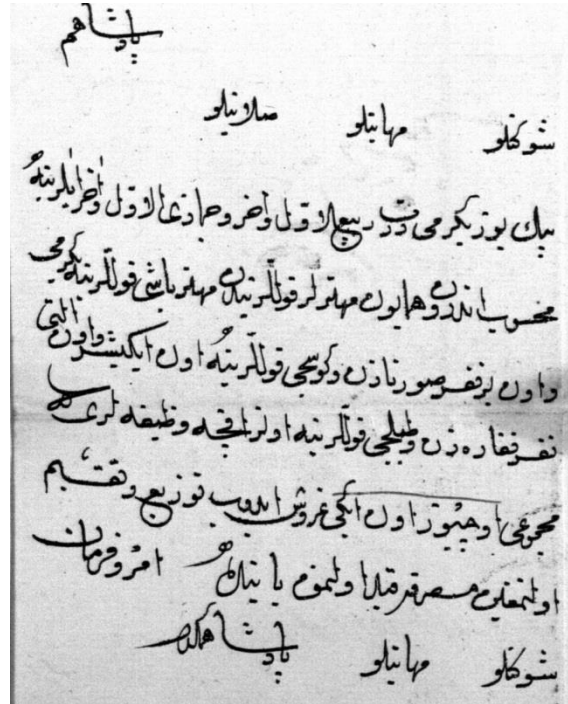

Belge 10. Mustafa Veled-İ Zurna Ahmed'in, Oğlu Mustafa'nın Nakkaşbaşılığa Tayin Edilmesi Talebi. (BOA: AE.SMMD.IV.27.3053)

“Şevketlü, azametlü pâdişâhım hazretlerinin mübârek rikâb-ı hümayûnlarına yüzüm ve gözüm sürdükten sonra bu kullarının oğlum Mustafa kulunuzu Nakkaşbaşılık ile ber-murâd eylemelerin şevketlü pâdişâhımdan ricâ olunur bâkî fermân azametlü pâdişâhımıdır.

Bende Mustafa Veled-i Zurna Ahmed”

Aşağıdaki hicrî 05.07.1124 (milâdî 08.08 1712) tarihli belgede de bazı zurnazen ve çalgıcılara dağıtılan görevler görülmektedir. (Bkz. Belge 11)

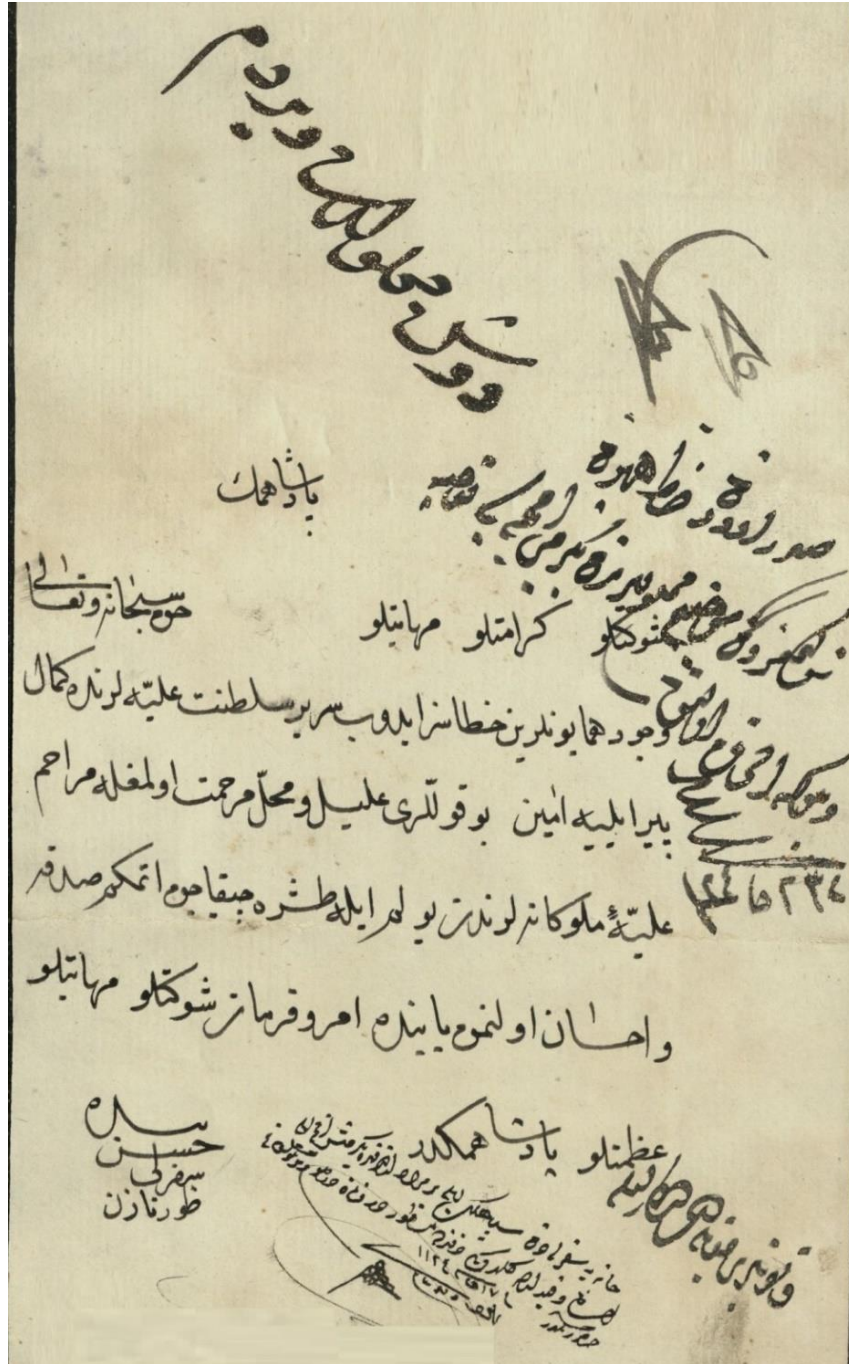

Belge 11. Rikâb-I Hümayûna Arz Tezkiresi; Mehterbaşı, Zurnazen ve Sairenin Dörder Aylık Vazifelerinin Tevzi Olunduğuna Dâir. (BOA: D.2353.250)

“Şevketlü, mehâbetlü, salâbetlü pâdişâhım

Bin yüz yirmi dört rebûlevvel ve ahir ve cemâzilevvel ve ahir aylarına mahsub enderûn-i hümâyûn mehterler kullarından mehterbaşı kullarına yirmi ve on bir nefer surnazen ve köscü kullarına on ikişer ve on altı nefer nagârezen ve tablcı kullarına onar? akçe vazifeleri mecmûi üç yüz on iki guruş edub tevzî ve taksim olunmağın masrafı kayd olunmak babında emr-u fermân şevketlü, mehâbetlü pâdişâhımındır.

Aşağıda belge, bir zurnazene sakatlığından veya rahatsızlığından dolayı devlet tarafından verilen maddî bir desteğe ilişkin olup hicri 23.05.1124 (milâdi 28.06.1712) tarihlidir. (Bkz. Belge 12)

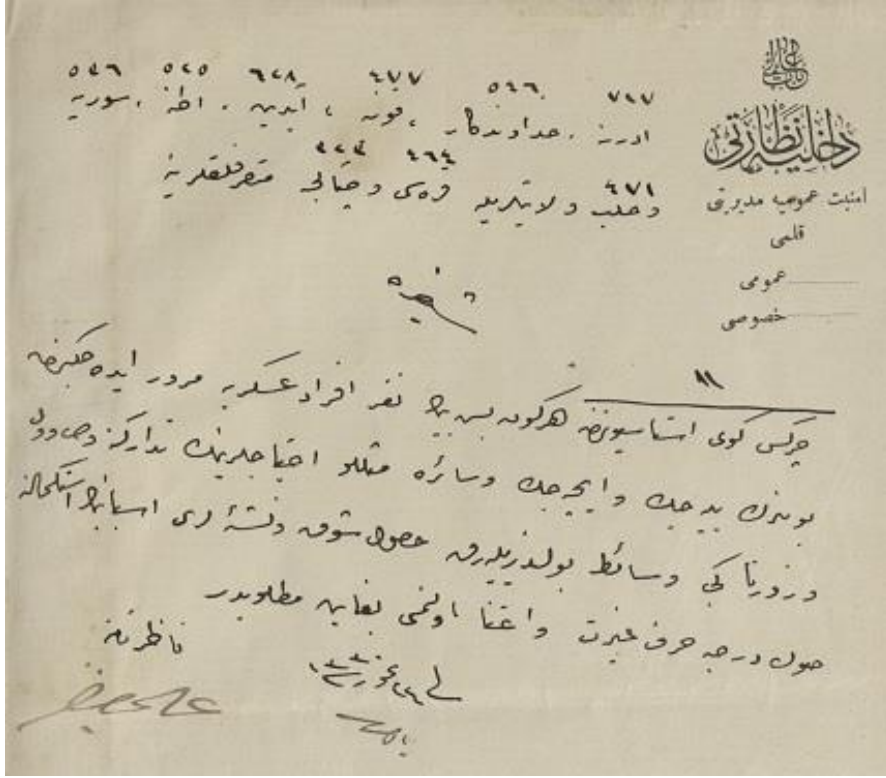
Belge 12. Zurnazen Seferli Hasan'a Maluliyetinden Dolayı Sadaka İhsanı. (BOA: AE.SAMD.III.55.5483)

“Şevketlü, kerâmetlü, merhametlü, pâdişâhımın Hak Sübhâne Teâlâ

Vücûd-u hümayûnlarından hatâsız edub serîr-i saltanat-ı aliyyelerinde kemâl-i peydâ eyleye Âmin. Bu kulları alîl ve mahall-i merhamet olmağla merâhim-i aliyye-i mâlûkânelerinden bu emir ile ... çıkacak etmeğim sadaka ve ihsân olunmak bâbında emr-u fermân şevketlü, mahâbetlü, azâmetlü pâdişâhımındır.

Seferli Bende Hasan Seferli Zurnazen”

Aşağıdaki hicrî 14.09.1332 (milâdî 06.08.1914) tarihli belge, bazı askerlerin neşelerinin artması için davul ve zurna gibi aletlerin gönderildiğine ilişkin telgraftır. (Bkz. Belge 13)

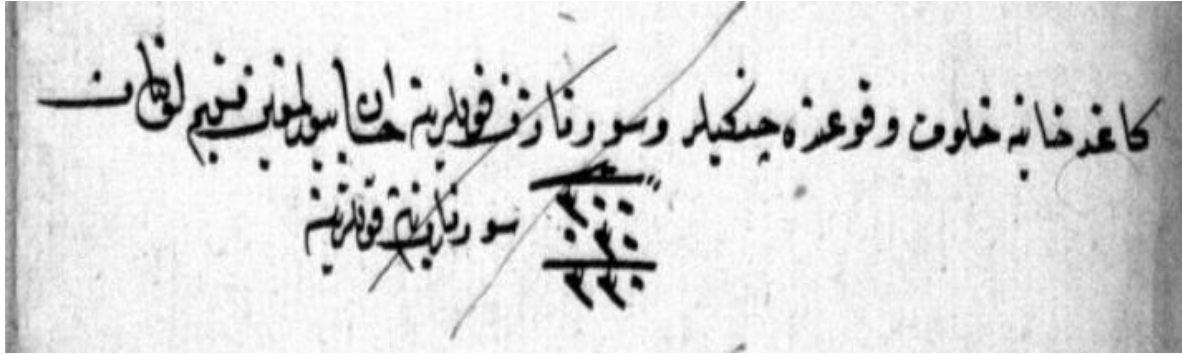

Belge 13. Çerkesköy İstasyonu'ndan gönderilecek askerlerin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının teminiyle neşelerinin artması için davul ve zurna gibi aletlerin de bulundurulmasına dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Hüdavendigâr, Konya ve Haleb Vilayetleri ile sair yerlere çekilen telgraf. (BOA: DH.ŞFR. 43-177)

“Çerkesköy istasyonunda her gün beş bin nefer efrâd-ı askeriye mürûr edeceğinden bunların yiyecek ve içecek vesâire misillü ihtiyaçlarının tedârikine ve davul ve zurna gibi vesâit bulundurularak husûl-i şevk ve neşeleri esbâbının istikmâline son derece sarf-ı gayret ve îtinâ olunması begâyet matlûbdur.

Fî 24 Temmuz sene 1330”

Aşağıda, pâdişâhın geçişi sırasında zurna çalan bazı çalgıcılara verilen paraları gösterir hicrî 29.11.1208 (milâdî 28.06.1794) tarihli Ceyb-i Hümâyûn ve Harc-ı Hassa Defteri'nden bir parça verilmiştir. (Bkz. Belge 14)

Belge 14. Ceyb-i Hümâyûn ve Harc-ı Hassa Defteri: 1208 senesi Zilkâde ayında (...) pâdişâhın Okmeydanı'na gidişinde hava alan ve bedele kalanlara ihsan ettiği donluk telli hatâi ile çengiler ve zurna çalanlara (...) ihsan edilen paralara ve Harc-ı hassa olarak inam edilen melbusat ve eşyaya dair. (BOA: TS.MA.d. 2439)

“Kağıdhâne ... vukûunda çengiler ve surnazen kullarına ihsân buyurulmağın teslim olunan

300 + 030 = 330 Surnazen kullarına”

Aşağıda, pâdişâhın belli zamanlarda zurna icrâcılarına ve bazı görevlilere verdiği paralara dâir hicrî 12.08.1207 (milâdî 11.04.1793) tarihli bir Ceyb-i hümayun Defteri'nden bir kısım verilmiştir. (Bkz. Belge 15)

Belge 15. Ceyb-i hümayun Defteri. 1207 senesi Şaban ayında pâdişâhın cuma namazlarına çıkışlarında, denize kalyon indirildikten sonra Tersanebağçesi'ne ve Mirahur Köşkü'ne ve Rikab için Ağabahçesi'ne gidişlerinde ve Unkapanı'nda yangın zuhurunda, taht kalyonuna, zurna çalana (...) vesâireye ihsân ettiği paralar hakkında. (BOA: TS.MA.d. 2438)

“Mâh-ı şaban-ı şerifin altıncı günü kalyon nüzulünden sonra Tersanebağçesi'ne badehu Mirahur Köşkü'ne teşriflerinde ihsân (...)

100 Taht kalyonuna Beşikler ağası yediyle

020 Surna (zurna) çalan keferelere Beşikler ağası yediyle (...)

Aşağıdaki belge ise bazı zurnazenlerin ve çalgıcıların isimlerini ve lâkaplarının gösterir hicrî 29.12.1059 (milâdî 03.01.1650) tarihli Esâmî Defteri'nin bir kısmıdır. (Bkz. Belge 16)

بیان ایدر
سنبیک قوی یکی تاربخده بول اودده زنده اولادور

شیخ اوعلی صطفی	یوسف	جعفر
زوزنارن	زوزنارن	زوزنارن
یوسف	زوالفقار پورن	شعاع پورن
زوزنارن	غلطه سرایلی	پاشا سرایلی
مصطفی اولی	عثمان داوی	اسمعیل اولی
پاشا سرایلی	غلطه سرایلی	غلطه سرایلی
حاج حسن	اسلام سفرلی	محمد چکال
سفرلی داوی	داوی	سفرلی داوی
رضان داوی	سلیمان زوزنارن	عبدالکافی
پاشا سرایلی	بکر پاشا سرایلی	زوزنارن
ابراهیم	ابراهیم	عمر
زوزنارن	زوزنارن	زوزنارن

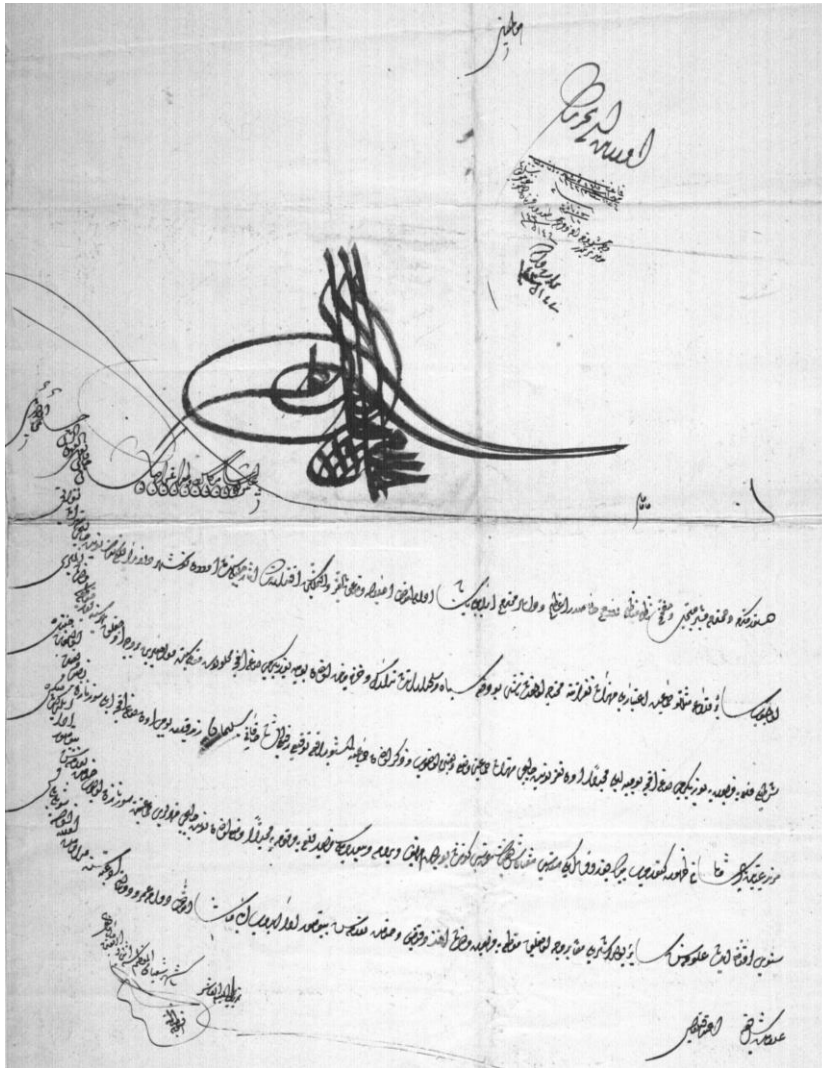
Belge 16. Enderûn-i Hümayûn Esâmî Defteri: Kiler odası, büyük ve küçük odalar ve seferli odasında mevcut sazandelerin esamisi ve çıkmalarda ve Bağdad seferi dönüşünde vaki olan değişiklikler hakkında. (Çalgıcı mehterin çalgı aletleri: sazende başı odasında zurna, nakkare, zil, topuzi zil, borazan, davul, küçük davul, kös). (BOA: TS.MA.d.304)

Sene bin kırk iki tarihinde büyük odada sazende olanları beyân eder.

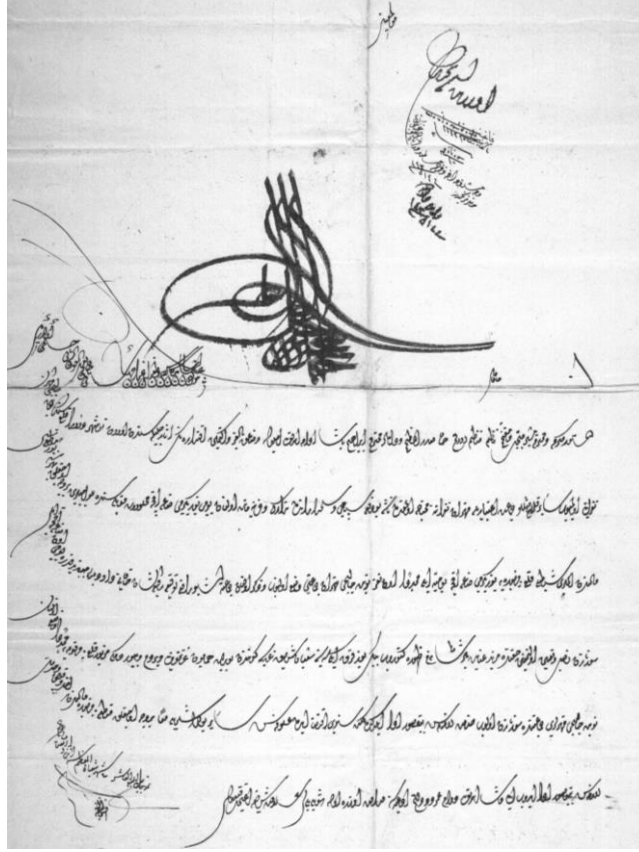
Tablo 1. Belge 16'nın Açıklaması

Şeyh oğlu Mustafa zumazen	Yusuf zumazen	Cafer Zurnazen
Yusuf zumazen Paşasaraylı	Zülfikâr borazan Galatasaraylı	Şaban borazan Paşasaraylı
Mustafa davulî Paşasaraylı	Osman davulcu Galatasaraylı	İsmail davulî Galatasaraylı
Halil Hasan seferli davulcu	İslâm seferli davulcu	Mehmed hakkâk Seferli davulcu
Ramazan davulî Paşasaraylı	Süleyman zumazen Bekir Paşa çırağı	Abdülbaki Zumazen
İbrahim ...	İbrahim zumazen ...	Ömer nakkarezen

Aşağıdaki hicrî 14.10.1143 (milâdî 22.04.1731) tarihli iki belge; mehter takımında görev yapmak üzere zumazen olarak tayin edilen Süleyman ve Receb oğlu Davud adında iki zumazene âit berâtlardır. (Bkz. Belge 17-18)

Belge 17. Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından Nevşehir'in Dilara Kalesi için teşkil edilen Mehter takımında görev yapmak üzere zumazen olarak tayin edilen Süleyman'a Sultan III. Ahmed tarafından verilen görev beratı. (BOA: TS.MA.e. 301-6)

Belge 18. Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından Nevşehir'in Dilara Kalesi için teşkil edilen Mehter takımında görev yapmak üzere zurnazen olarak tayin edilen Receb oğlu Davud'a verilen Sultan III. Ahmed'in görev beratı. (BOA: TS.MA.e. 301-4)

“Nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî nüffide bi'l-avni'r-rabbânî hükmü oldur ki;

(...) sadrâzâm ve dâmâd-ı muhterem İbrâhim Paşa (...) mehterân neferâtına muhtâc oldukdan nâşî (...) kale-i mezbûreye sinâî akçe yevmiyye ile müceddiden on nefer nevbet çalıcı mehterân cemaâtî vâzî olunub ve zikrolunan cemaâte işbu refi-i tevki-i refi nişân-ı hâkânî Davûd bin zîde kadruhü yevmî on sinâî akçe ile surnazen nasb ve tâyin olunmağı hakkında mezid-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra geturub bin yüz kırk iki senesi Şa'bân-ı Şerif gürresi gününden bu berât-ı hümayûn-ı izzet makrûnu verdim ve buyurdum ki mezbûr kale-i merkûmeye müceddiden vazî olunan nevbet çalıcı mehterleri cemaâtinde surnazen olub (...)

Sonuç

Türk kültür tarihinde, müzik ve folklorunda önemli bir yere sahip olan zurna çalgısı, Türkler'e âit en eski üflemeli-nefesli çalgılardandır. Zurna, Türkler'in sosyal yaşamında var olan eğlence, tören ve savaşa ilişkin ritüellerin hepsinde belli bir anlam yüklenerek icrâ edilmiştir. Bu itibarla bazen oyun oynarken coşturucu bir köçekçe çalmada, bazen bayram veya karşılama gibi durumların ciddiyetine mahsus bir peşrev seslendirmede bazen de orduya cesaret vermek veya ordunun başarısını kutlamak için marş icrâsında kullanılmıştır. Bununla birlikte zurna Orta Asya, Balkanlar, Kafkaslar hatta Arap, Acem, Macar, Gürcü memleketleri gibi çeşitli coğrafyalarda farklı isimlerle veya ufak tefek form değişiklikleriyle görülürken sadece Anadolu'nun her yöresinde icrâ edilmesi, bu çalgının hem icrâ kabiliyeti hem de güçlü ve parlak ses rengiyle çok yönlü bir hususiyeti olduğunu ifade eder. Zurna çalgısının yüzyıllardır rağbetten düşmeyecek derecede benimsenmiş olması, bu çalgıyı icrâ eden zurnazenlerin de devlet ve halk nezdinde itibârını etkilemiştir. Öyle ki hükümdarlığın kudret sembollerinden biri olan mehterin en önemli unsuru bu çalgıdır.

Mehteri yöneten mehterbaşı da aynı zamanda bir zurnazen olup bu çalgının icrâkârlarının paşalık makamına kadar yükseldiklerine ve ayrıca çok çeşitli görevlerde bulduklarına Osmanlı arşiv belgeleri ışığında şahit oluyoruz.

Arşiv belgelerinde bestekâr, hânende, sâzende vb. gibi birçok mûsikîşinâsın saraydan veya diğer devlet teşkilâtından talebi, kendilerine verilen emir, cezâ, nişân ve pâyeler, çeşitli mevkilere tâyinleri veya azilleri (çıkarmalar) yer alabilir. Bu tür kaynaklar vasıtasıyla birçok mûsikîşinâsın gördüğü tahsil, icrâ ettiği saz, bestelediği eserler ve eğitim gördüğü hocaları hakkında az veya çok bilgiye ulaşılabilmektedir. (Gençoğlu, 2020, s. 4)

Büyük bir belge niceliğini ifâde eden söz konusu arşiv belgelerinde her konuda olduğu gibi zurna ve zurnazenlere ilişkin birtakım bilgiler elde etmek de mümkündür. Bu bağlamda zurna çalgısının hangi ortamlarda ve kimler tarafından kullanıldığı, zurnazenlerin devlet ve halk nazarındaki saygınlığı ve onların ulaştığı mevkiler vs. konular; arşiv belgelerinin hakkıyla tespit edilmesi, okunması ve değerlendirilmesi sayesinde olacaktır.

Kaynakça/References

- Açın, C. (1994), *Esnrüman Bilimi*, İstanbul: Yenidoğan Basımevi
- Bedelbeyli, E. (1969). *İzahlı-Monografik Azerbaycan Musiki Lûgati*, Bakü: İlm.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi,(BOA) TSMA.e. 532-16
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.e. 714-43
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, C..ADL./36-2178
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MVL. 806-23
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, AE.SMST.III. 172-13480
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, AE.SMMD.IV.27.3053
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, D.2353.250
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, AE.SAMD.III.55.5483
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR. 43-177
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.d. 2439
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.d. 2438
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.d.304
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.e. 301-4
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TSMA.e. 301-6
- Gençoğlu, M. S. H. (2019). *İsrâil Millî Kütüphânesi Jer Yah. Ar. 213 Künyeli Risâle-i Edvâr'ın İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacı Bayram Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara
- Gençoğlu, M.S.H. (2020). *Osmanlı Belgelerinde Türk Mûsikîsi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi
- Güner, S. (2007). "Osmanlı Mûsikîsi ve Mehter". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sy. 14, 101-130
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Fahreddin Türkkân Paşa Koleksiyonu, No: Bel.Mtf.25004
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: Krt.3381
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: Krt.178
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: Krt.14481
- Ögel, B. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 8, 1. Baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Haydar S. (1961). *Mehter Mûsikîsi*, İstanbul 1961, s. 64.
- Taha Toros Arşivi: No: 511356
- Yum, Ş. (2002). "Mehter Mûsikîsi". *Antik Dekor Dergisi*, No: 69, 102-108.